

Sylwia Słowińska*

AKTYWNOŚĆ KULTURALNA I EDUKACYJNA STARSZYCH MĘŻCZYŹN – OBSZAR NIEROZPOZNANY?

CULTURAL AND EDUCATIONAL ACTIVITIES OF OLDER MEN – UNCHARTERED TERRITORY?

ABSTRACT: The aim of the article is to identify the current state of knowledge on cultural and educational activities of older men, based on a review of research on this sphere of social practice over the last 15 years. The author shows that studies carried out in Poland on elderly people's activity do not expose the importance of seniors' gender experiences. Women's issues are more frequently being addressed, however, researchers' interest in men's old age and their activity is scarce, so this problem remains unrecognised in Poland. A review of national and foreign studies has made it possible to reconstruct some features of the cultural and educational activities of older men, their characteristic phenomena and partly their determinants.

Research has shown that older men make up the minority of participants in institutionalised activities aimed at old people. This is conditioned, among other things, by the feminisation of ageing, the mismatch between what is on offer and men's needs and interests, the later retirement of men and the way they experience it, men's instrumental approach to education, their negative attitude to school-based forms of learning and the influence of cultural patterns, mainly that of dominant masculinity. The research review, however, argues that older men should not be seen as 'passive' or less active than women. They are active differently and in other areas. Men's cultural and educational activities are situated in everyday life, informal arrangements, and social organisations. Since there is little research focused on this issue, the outlined picture is not complete and reveals areas which should be subject to empirical studies, e.g., there is a lack of knowledge on the cultural activity of older men. Above all, the results of the review could be an important inspiration for research in Poland.

KEYWORDS: older men, adult education, informal learning, non-formal education, cultural activities, Poland.

ABSTRAKT: Celem artykułu jest rozpoznanie aktualnego stanu wiedzy na temat aktywności kulturalnej i edukacyjnej starszych mężczyzn na podstawie przeglądu badań tej sfery praktyki społecznej z ostatnich 15 lat. Autorka pokazuje, że realizowane w Polsce studia nad aktywnością ludzi starszych nie eksponują znaczenia doświadczeń rodzajowych seniorów. Tematyka kobieca bywa podejmowana coraz częściej, ale zainteresowanie badaczy starością mężczyzn i ich aktywnością jest nikłe, problem ten w Polsce pozostaje nierozpoznany. Przegląd krajowych i zagranicznych badań pozwolił zrekonstruować pewne cechy aktywności kulturalnej i edukacyjnej starszych mężczyzn, charakterystyczne dla niej zjawiska oraz częściowo ich uwarunkowania. Badania pokazują, że starsi mężczyźni stanowią mniejszość wśród uczestników instytucjonalnej oferty aktywności kierowanej do seniorów. Uwarunkowane jest to między innymi feminizacją starości, niedopasowaniem oferty do potrzeb i zainteresowań mężczyzn, późniejszym przechodzeniem mężczyzn na emeryturę i sposobem jej doświadczania, ich instrumentalnym podejściem do edukacji, niechęcią do szkolnych form uczenia się oraz wpływem wzorów kulturowych, głównie wzoru męskości dominującej. Przegląd badań dowodzi jednak, że starsi mężczyźni nie powinni być postrzegani jako bierni, mniej aktywni od

* **Sylwia Słowińska** – Uniwersytet Zielonogórski, Wydział Nauk Społecznych, Instytut Pedagogiki, Zakład Andragogiki i Metodologii Badań Społecznych; e-mail: s.slowinska@ips.uz.zgora.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0185-4062>.

kobiet. Są aktywni inaczej i w innych obszarach. Ich aktywność kulturalna i edukacyjna lokuje się w codzienności, nieformalnych układach i organizacjach społecznych. Ze względu na to, iż niewiele jest badań skupionych na tej problematyce, zarysowany obraz nie jest kompletny i ujawnia także obszary, które należałoby poddać studiom empirycznym, między innymi brakuje wiedzy na temat aktywności kulturalnej mężczyzn. Przede wszystkim zaś wyniki analizy mogą być istotną inspiracją do poszukiwań badawczych w Polsce.

SŁOWA KLUCZOWE: starsi mężczyźni, edukacja dorosłych, uczenie się nieformalne, edukacja pozaformalna, aktywność kulturalna, Polska.

Wstęp

Aktywność osób starszych jest jedną z kluczowych kwestii podejmowanych przez badaczy zajmujących się starością i starzeniem się. Zgodnie z popularną dziś koncepcją aktywnego starzenia się dobre starzenie się uwarunkowane jest między innymi właśnie aktywnością, wpływa ona znacząco na jakość życia w tym okresie. Jednak badacze zwracają również uwagę, że koncepcja ta ma charakter normatywny, aktywność staje się tu formułowanym wobec seniorów oczekiwaniem, od spełniania którego zależy akceptacja, społeczna użyteczność i uznanie ludzi starych (Bugajska 2015; Chabior 2011; Fabiś 2018; Szarota 2018). Wielu seniorów z różnych względów (np. sędziwy wiek, choroba, niepełnosprawność, trudna sytuacja społeczno-ekonomiczna, niskie wykształcenie) nie ma szansy sprostać temu oczekiwaniu. Oznacza to więc, że postulat bycia aktywnym w starości ma również moc wykluczającą i naznaczającą określone kategorie osób starszych jako „nieaktywne”.

W literaturze przedmiotu mówi się o różnych rodzajach aktywności seniorów, między innymi domowo-rodzinnej, kulturalnej, zawodowej, społecznej, edukacyjnej, religijnej czy rekreacyjnej (Orzechowska 1999, s. 28-29). Z punktu widzenia współczesnej andragogiki, która szeroko pojmuje edukację człowieka dorosłego, traktując ją jako procesy całościowego uczenia się formalnego, pozaformalnego i nieformalnego, każdy z tych obszarów aktywności stanowi również przestrzeń uczenia się. Ponadto granice pomiędzy nimi są płynne. W niniejszym artykule przedmiotem rozważań będą wybrane rodzaje aktywności – kulturalna i edukacyjna, które w praktyce są sobie bliskie, bardzo często współwystępują i nakładają się na siebie, co odzwierciedla rzadko dziś stosowany termin „aktywność kulturalno-oświatowa”. Choć tematyką z tego zakresu zajmuje się wielu badaczy z dziedziny pedagogiki, andragogiki, geragogiki (zob. Czerniawska 1996; 2000; 2007; Szarota 2004; 2008; 2009; 2014; 2015; 2018; Fabiś 2005; 2006; 2008; 2014; Fabiś, Wawrzyniak, Chabior 2019; Chabior 2000; 2011; Semków 2008; Halicki 2000; 2003; Halicka, Halicki 2002; 2008; Muszyński 2016; Skibińska 2006; 2008 i in.) i jest ona stosunkowo obszernie opisana, to istnieją w jej obrębie pewne pola słabo rozpoznane. Jednym z nich jest aktywność starszych mężczyzn, których uznaje się za kategorię społeczną wycofaną, zapomnianą, „niewidoczną”. Niezaprzeczalnie zarówno

w sferze praktyki, jak i w refleksji naukowej i badaniach empirycznych nie poświęca się im wystarczającej uwagi. Problem jest istotny, gdyż aby zrozumieć aktywność/małą aktywność osób starszych, co powinno przyczynić się także do tworzenia oferty włączającej, lepiej dopasowanej do zróżnicowanych możliwości, potrzeb i oczekiwań, konieczne jest skoncentrowanie się przede wszystkim na kategoriach seniorów z aktywności wycofanych.

Artykuł ma charakter przeglądowy i jego celem jest rozpoznanie aktualnego stanu wiedzy na temat aktywności kulturalnej oraz edukacyjnej starszych mężczyzn na podstawie badań tej sfery praktyki społecznej z ostatnich 15 lat. W pierwszej jego części zostały zaprezentowane wyniki analizy pod kątem tego, czy i w jakim zakresie krajowe badania aktywności kulturalnej oraz edukacyjnej ujawniają specyfikę rodzajowych doświadczeń osób starszych. W drugiej zaś przedstawiono obraz aktywności starszych mężczyzn zrekonstruowany na podstawie przeglądu krajowych i zagranicznych badań z tego okresu.

Specyfika rodzajowych doświadczeń seniorów w badaniach nad aktywnością kulturalną i edukacyjną osób starszych w Polsce

W Polsce liczba seniorów uczestniczących w edukacji i aktywnych kulturalnie jest wciąż nieduża, chociaż stopniowo wzrasta. Heterogeniczność kategorii ludzi starszych oznacza, że bardzo różnie kształtują się indywidualne możliwości bycia aktywnym na tym etapie życia. Aktywność jednostki warunkuje wykształcenie, środowisko rodzinne, stan zdrowia i kondycja fizyczna, warunki bytowe, płeć, miejsce zamieszkania oraz działalność w otoczeniu instytucji kierujących swoją ofertą do seniorów (Szatur-Jaworska i in. 2006, s. 162). Bardzo istotną rolę odgrywa wiek i różnica pomiędzy tzw. młodymi starymi, czyli osobami w wieku 60-74 lat, a osobami na etapie starości dojrzałej (75-89 lat) i długowieczności (powyżej 90 lat). Zróżnicowanie aktywności osób starszych związane z płcią to kwestia do tej pory słabo wybrzmiewająca w obrębie badań krajowych. Studia nad aktywnością ludzi starszych nie eksponują znaczenia tego wymiaru lub czynią to w niewielkim stopniu, dlatego niewiele wiemy o specyfice rodzajowych doświadczeń seniorów w tym obszarze. Jest to ważna i interesująca poznawczo kwestia, gdyż, jak dowodzą badacze zajmujący się tą problematyką, doświadczenia edukacyjne kobiet i mężczyzn, ich oczekiwania oraz motywacje uczestnictwa w uczeniu się nie są takie same (zob. McGivney 2004; Ostrouch-Kamińska i Vieira 2016).

Przeprowadzone analizy pokazują jednak, że dostępne badania oparte na podejściu statystycznym w większości nie ukazują specyfiki aktywności senierek i seniorów. W ich świetle płeć wydaje się czynnikiem niewpływającym na uczestnictwo kulturalne i edukacyjne osób starszych lub mającym niewielkie znaczenie. Jako przykład mogą tu posłużyć ogólnopolskie badania nad praktykami kulturalnymi Polaków (Drozdowski

i in. 2014), które wychodzą poza wąskie rozumienie uczestnictwa w kulturze i rozpoznają aktywności nie tylko ulokowane w instytucjach kultury oraz zapośredniczone przez media, ale też odbywające się w przestrzeni życia rodzinnego, towarzyskiego, na łonie natury czy w centrach handlowych. Uwzględniają więc zarówno tradycyjne praktyki, jak chodzenie do kina, teatru, opery, biblioteki, na koncerty, odwiedzanie muzeum, czytanie książek, oglądanie telewizji, jak i spędzanie czasu w kawiarniach, restauracjach oraz klubach muzycznych, galeriach handlowych, uczestniczenie w festynach, spacerowanie po lesie i parku, grillowanie, „działkowanie”, udział w zajęciach fitness i in. To szerokie ujęcie aktywności kulturalnej, obejmujące zachowania pomijane często w badaniach uczestnictwa w kulturze realizowanych przez GUS i ukazujące ich nowe formy, upowszechniające się w ostatnich latach, umożliwiło stworzenie interesującego i dosyć szczegółowego obrazu aktywności Polaków. Niestety badania tylko w niewielkim stopniu ujawniają różnice pomiędzy aktywnością kobiet i mężczyzn, dowiadujemy się z nich przede wszystkim, że kobiety częściej korzystają z oferty instytucji kultury (Szlendak 2014). Na podstawie zaprezentowanych wyników wydaje się, że czynnikiem różnicującym praktyki kulturalne jest głównie wiek, też wykształcenie, zawód i miejsce zamieszkania. Informacji na temat tego, czy w ramach poszczególnych grup wiekowych, w tym grupy 65+, istnieją różnice związane z płcią, raport nie przynosi.

Na to, że płeć nie odgrywa istotnej roli jako czynnik różnicujący sposoby spędzania czasu wolnego osób 50+, ich uczestnictwo w imprezach kulturalnych i edukacji; ocenę oferty kulturalnej i edukacyjnej oraz oczekiwania co do niej, wskazywałby również raport *Diagnoza potrzeb i oczekiwań mieszkańców Poznania powyżej 50. roku życia*. Badania miały stanowić podstawę do zaprojektowania „działań zmierzających do poprawy jakości życia seniorów, w tym zwiększenia ich uczestnictwa w życiu społecznym, szczególnie w zakresie edukacji, zdrowia oraz kultury i sztuki” (*Diagnoza potrzeb i oczekiwań...* 2011, s. 4). Na znaczenie płci autorzy raportu wskazują jedynie, marginalnie pisząc: „Należy przy tym zaznaczyć, że istnieją zainteresowania ściśle związane z płcią respondentów. Wśród kobiet są to: zdrowie i uroda – 12% oraz wśród mężczyzn motoryzacja – 14,3% i majsterkowanie – 13,9%” (*Diagnoza potrzeb i oczekiwań...* 2011, s. 24).

O zróżnicowaniu aktywności kulturalnej i edukacyjnej seniorów związanym z płcią niewiele mówią także badania ankietowe przeprowadzone w 2005 roku w środowiskach miejskich i wiejskich województwa podlaskiego. Ogólnie badania dotyczyły sytuacji życiowej osób starszych (powyżej 65. roku życia), skoncentrowano się także na sposobach spędzania czasu wolnego badanych (Halicka, Halicki 2008)¹. W tym obszarze pytano o aktywności edukacyjne i kulturalne (w przytaczanych wcześniej badaniach nad praktykami kulturalnymi Polaków zaliczone do form aktywności kulturalnej), takie

¹ Dobór próby był celowo-losowy, przebadano 510 osób.

jak sport i rekreacja; uprawianie ogrodu, działki; aktywności artystyczne i rzemieślnicze (malarstwo, muzyka, prace ręczne); czytanie gazet i książek; oglądanie telewizji i słuchanie radia; aktywność w parafii, w klubie seniora, w grupie samopomocowej oraz aktywność edukacyjna („doksztalcanie”). Zgodnie z wynikami badań preferowane formy spędzania czasu wolnego przez seniorów tylko w niewielkim wymiarze różnicuje płeć. Istotniejsze jest wykształcenie i miejsce zamieszkania. Dowiadujemy się jednak, że w środowisku miejskim mężczyźni częściej niż kobiety czytają prasę (87,7% M, 64,6% K), a kobiety chętniej sięgają po książki (56,7% K, 41,1% M), z kolei na wsi płeć ma związek z uprawą ogródka i działki – to kobiety częściej wybierają tę formę aktywności (60,5%) (Halicka, Halicki 2008, s. 54-55).

Badania GUS dotyczące uczestnictwa w edukacji formalnej, pozaformalnej i nieformalnej dorosłych Polaków, przeprowadzone w 2016 roku, pokazują, że aktywność edukacyjna osób w wieku 60-69 lat wzrasta (o 6,1% w stosunku do roku 2011), najczęściej osoby te biorą udział w uczeniu się nieformalnym, a zaangażowanie w aktywność edukacyjną w tym wieku różnicuje miejsce zamieszkania (w miastach jest ono większe niż na wsi), a płeć nie różnicuje jej znacząco (*Sytuacja osób starszych...* 2020, s. 63).

Dostępne badania ilościowe ukazują przede wszystkim jeden trend istotny z punktu podjętego tu problemu: w zinstytucjonalizowanych formach aktywności kulturalnej i edukacyjnej seniorów w strukturze uczestników dominują kobiety (*Uniwersytety Trzeciego Wieku...* 2019, s. 3). To zjawisko, złożone, jeżeli chodzi o uwarunkowania i konsekwencje społeczne, wskazuje jednoznacznie, że wybory oraz preferencje starszych kobiet i mężczyzn są odmienne.

Badania statystyczne ukazują pewne ogólne trendy i korelacje, ale wydaje się, że większą szansę na ujawnienie specyfiki rodzajowej aktywności kulturalnej i edukacyjnej osób starszych dają badania jakościowe, ewentualnie te, w których łączone są jakościowe i ilościowe metody pozyskiwania danych, jednak nie zawsze tak się dzieje. Szeroko zakrojone badania jakościowe nad edukacją kulturalną i uczestnictwem w kulturze, realizowane w roku 2008 na zlecenie Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, odnoszą się do wieku uczestników, ale nie pokazują różnic rodzajowych. Ich wyniki zostały zaprezentowane między innymi w raportach *Jakiej kultury potrzebują Polacy i czy edukacja kulturalna im ją zapewnia?* (Fatyga i in. 2009) oraz *Kultura miejska z perspektywy interdyscyplinarnych badań jakościowych* (Burszta i in. 2010). Znaleźć tu można istotną informację, że seniorzy są „etatowym” odbiorcą działań instytucji kultury (obok młodzieży i dzieci) oraz że tworzone są dla nich oferty „na wyłączność” (Szlendak 2010, s. 120-121). Biorąc pod uwagę rozpoznanie z tych badań, zgodnie z którym uczestnikami oferty kulturalnej są często słuchacze UTW, oraz fakt, na jaki wskazują między innymi dane GUS i raport *Zoom na UTW* (Gołdys i in. 2012), że

w uniwersytetach trzeciego wieku dominują kobiety, można zmodyfikować tezę o etatowym odbiorcy oferty kulturalnej – właściwie są to seniorki.

Ważną cechą realizowanych w Polsce studiów nad aktywnością kulturalną i edukacyjną osób starszych jest to, że mówią przede wszystkim (lecz nie wprost) o uczestnictwie kobiet, gdyż to one często stanowią dominującą frakcję wśród uczestników badań. Przykładem są badania, których wyniki prezentuje raport *Po co seniorom kultura?* (Landsberg i in. 2012). Badaniami ankietowymi nad uczestnictwem seniorów (osób powyżej 60. roku życia) w zinstytucjonalizowanej ofercie kulturalnej objęto tu 534 osoby, które brały udział w wyselekcjonowanych wcześniej wydarzeniach kulturalnych, 63,9% stanowiły kobiety, a 36,1% mężczyźni. Poza narzędziami ilościowymi zastosowano także wywiady jako sposób pozyskiwania danych. Indywidualne pogłębione wywiady przeprowadzono z ekspertami – przedstawicielami różnych podmiotów i jednostek zajmujących się sferą osób starszych. Z samymi seniorami zrealizowano wywiady fokusowe, chociaż w raporcie nie podano informacji, ile osób wzięło w nich udział i jaka była proporcja między kobietami a mężczyznami. Należy zaznaczyć, że studium to prezentuje informacje dotyczące różnic oraz podobieństw pomiędzy kobietami i mężczyznami w obszarze poglądów na temat sposobu postrzegania ludzi starszych oraz na temat separacji i integracji seniorów, ale nie w odniesieniu do pytania o miejsce aktywności kulturalnej w ich własnym życiu, ich własne zainteresowania, formy uczestnictwa, motywy i bariery zaangażowania. Badania te zwracają uwagę na feminizację zinstytucjonalizowanego uczestnictwa w kulturze, jednocześnie nie uwydatniają jego specyfiki związanej z płcią. Z podobną sytuacją mamy do czynienia w ramach studiów nad inicjatywami kulturalnymi angażującymi osoby 50+ pod kątem ich potencjału budowania kapitału społecznego przeprowadzonych w województwie lubuskim (Słowińska 2015). Tu także zastosowano jakościowe i ilościowe metody pozyskiwania danych, i tu również skupiono się na uczestnikach celowo wybranych form zajęć. Wśród 416 respondentów i respondentek wypowiadających się w ankiecie kobiety stanowiły 87%, a mężczyźni 13%. W wywiadach indywidualnych pogłębionych uczestniczyło 40 kobiet i 4 mężczyzn (Mianowska i in. 2015, s. 63). Zważywszy na bardzo dużą przewagę kobiet w próbie badawczej, *de facto* to ich głos wybrzmiewa silniej. Znaczna dominacja kobiet wśród uczestników i uczestniczek badań jakościowych oraz stosujących mieszane metody pozyskiwania danych zauważalna jest też w innych badaniach. Niewątpliwie wynika to z faktu, że większość studiów empirycznych nad seniorami realizowana jest w instytucjonalnych układach (przeważnie uniwersytetach trzeciego wieku, klubach seniora, domach kultury), gdzie zdecydowaną większość stanowią kobiety (zob. Fabiś 2018; Marcinkiewicz, Mazur 2013; Słowińska 2019; Szarota 2018).

W części przytoczonych badań jasno sformułowano założenie, że pozyskana dzięki nim wiedza ma przyczynić się do tworzenia oferty lepiej dopasowanej do potrzeb,

oczekiwań i zainteresowań seniorów. Jak można rozumieć, chodzi więc również o to, by w ten sposób zachęcić do uczestnictwa osoby, które z tego typu oferty nie korzystają lub czynią to w ograniczonym zakresie. Kategorią wycofaną z uczestnictwa w ofercie instytucjonalnej są starsi mężczyźni. Trudno jednak uznać, że badania, w których wybrzmiewa przede wszystkim głos kobiet, lub te, które nie wychwytyją rodzajowej specyfiki zainteresowań i oczekiwań seniorów, mogą przyczynić się do kreowania propozycji aktywności włączającej starszych mężczyzn.

Osobny obszar badań aktywności seniorów i senierek to te, które z założenia są wrażliwe na problem rodzajowych doświadczeń. W andragogice i gerontologii społecznej w Polsce jak dotąd jest ich niewiele. Kwestia płci stanowi od końca lat 70. XX wieku jeden z istotnych tematów w badaniach społecznych na świecie. Ten trend zaznacza się także w zakresie studiów nad edukacją ludzi starszych, jednakże w ich obrębie zainteresowanie nie rozkłada się równomiernie, koncentruje się bowiem głównie na kobietach, podczas gdy problematyka męska wydaje się zaniedbana (Formosa i in. 2014c, s. 9-10). Istotnym wyjątkiem są badania prowadzone przez Barry'ego Goldinga w Australii (zob. Golding 2011; 2012; 2015; Golding i in. 2007; Golding i in. 2009; Golding i in. 2015). Jak podają Marvin Formosa i in. (2014b, s. 15-16), studia skoncentrowane na kwestii starzenia się/starości oraz męskości zaczęły intensywniej rozwijać się w obszarze nauki anglosaskiej od lat 90. XX wieku, a istotnych inspiracji dla krytycznego ich nurtu dostarczyła koncepcja męskości hegemonicznej autorstwa Raewin Connell (2005). Jednakże w badaniach europejskich tematyka ta jest rzadziej podejmowana niż problem aktywności kobiet (Golding i in. 2015, s. 60). Nie bez podstaw wydaje się więc twierdzenie, że starsi mężczyźni to niedostrzegana mniejszość. W edukacji seniorów, twierdzą M. Formosa i in., mężczyźni stanowią zapomnianą, mniej ważną kategorię. W konsekwencji więc są nierozumiani i niedoceniani (2014c, s. 11). Badacze zajmujący się studiami nad męskością wskazują na uogólnianie problemów kobiet na całą populację osób starszych, mówią o „znikaniu” starszych mężczyzn, „stawianiu się niewidzialnymi” (Thomson 1998 za: Kluczyńska 2008a, s. 252). Ta nierównowaga jest bardzo duża w krajowych badaniach. O ile bowiem tematyka starości kobiet, aktywności senierek bywa podejmowana coraz częściej (zob. Czerniawska 2001; Skibińska 2006; Zierkiewicz i Łysak 2005; 2006; Kempa 2009; Słowińska i Olejarz 2016; Sulik 2009; Szarota i Łaszyn 2012), to zainteresowanie starościami mężczyzn i ich aktywnością wciąż pozostaje nikłe. Mimo tego, że kwestia aktywności ludzi starszych od lat znajduje się w centrum zainteresowania naukowców i że równocześnie rozwijają się także studia nad męskością (zob. Arcimowicz 2003; Chmura-Rutkowska i Ostrouch-Kamińska 2013; Kluczyńska 2008a, b, c; 2009; 2011; 2015; Melosik 2002; Kwaśny 2009; Wojnicka i Ciaputa 2011), temat aktywności edukacyjnej i kulturalnej starszych mężczyzn w Polsce pozostaje właściwie nie rozpoznany.

Co wiemy o aktywności kulturalnej i edukacyjnej starszych mężczyzn?

Przegląd krajowych i zagranicznych badań nad aktywnością kulturalną oraz edukacyjną starszych mężczyzn pozwolił zrekonstruować pewne charakterystyczne dla niej cechy i zjawiska oraz częściowo ich uwarunkowania. Ze względu na to, że niewiele jest badań skupionych na tej problematyce, zarysowany obraz nie jest kompletny, wymaga dopełnienia, doprecyzowania, zgłębienia aspektów słabo rozpoznanych. Ujawnia on więc także obszary, które należałoby poddać studiom empirycznym. Oprócz wielu kwestii szczegółowych dotyczy to ogólnie problemu aktywności kulturalnej mężczyzn. Trudno bowiem w obrębie badań znaleźć osobne studia poświęcone tej konkretnie tematyce. Okazuje się, że ten rodzaj zaangażowania nie znalazł się jeszcze w centrum zainteresowania badaczy, jeśli bywa uwzględniany, to raczej marginalnie i włączany jest do szeroko rozumianej aktywności edukacyjnej czy aktywności w organizacjach społecznych.

Starsi mężczyźni w mniejszym zakresie niż kobiety biorą udział w instytucjonalnych formach aktywności

Niewątpliwie najważniejszym zjawiskiem, jakie ujawniają badania nad aktywnością osób starszych, jest zdecydowanie mniejszy w porównaniu z kobietami ilościowy udział mężczyzn w strukturze uczestników instytucjonalnej oferty edukacyjnej i kulturalnej kierowanej do seniorów. Starsi mężczyźni w mniejszym zakresie niż ich rówieśniczki korzystają ze zorganizowanych, pozadomowych form spędzania czasu wolnego, wydarzeń kulturalnych, edukacyjnych i rekreacyjnych. Pokazują to dane GUS. W przebadanych w 2018 roku 599 uniwersytetach trzeciego wieku (z 640 działających w Polsce) łącznie studiowało 113,2 tys. słuchaczy, z czego ponad 84% stanowiły kobiety (*Uniwersytety Trzeciego Wieku...* 2019, s. 3). Zjawisko dominacji kobiet w ofercie zinstytucjonalizowanej występuje w wielu krajach (zob. Alfageme 2007; Golding 2011; Formosa 2010; 2012; 2014a; Findsen i Formosa 2011; Formosa i in. 2014c; Hebestreit 2008; Kump i Jelenc Krašovec 2014).

W pewnym stopniu fenomen ten należy wiązać z feminizacją starości. Proces starzenia się społeczeństw postępuje, dotyczy to także społeczeństwa polskiego, według danych GUS w 2018 roku osoby w wieku 60 lat i więcej stanowiły blisko 25% ogółu ludności, podczas gdy w roku 2010 było to 19,6%. Przewiduje się, że w roku 2050 osoby w tym wieku stanowić będą około 40% społeczeństwa (*Sytuacja osób starszych...* 2020, s. 13). Jednocześnie wzrasta udział kobiet w zbiorowości seniorów. W 2018 roku kształtował się on na poziomie 58,2%. Zgodnie ze wskazaniem GUS skutek nadumieralności mężczyzn wśród osób starszych współczynnik feminizacji rośnie wraz z wiekiem. Prognozy mówią, że w 2050 roku kobiety w wieku 60 lat i więcej

będą stanowiły 22,2% ogółu ludności kraju, a mężczyźni – 18,2% (*Sytuacja osób starszych...* 2020, s. 27). Przy czym w stosunku do poziomu z roku 2018 odsetek kobiet w strukturze seniorów spadnie (o ponad 3 punkty procentowe), co będzie wynikało ze zmniejszenia się nadumieralności mężczyzn (*Sytuacja osób starszych...* 2020, s. 28). Sama feminizacja starości nie jest raczej czynnikiem decydującym o przewadze kobiet w strukturze uczestników oferty zinstytucjonalizowanej. Dlaczego zatem mężczyźni mniej licznie włączają się w proponowane seniorom rozmaite formy spędzania czasu wolnego, w tym te związane z edukacją i aktywnością kulturalną?

Nie bez znaczenia jest to, że po pierwsze mężczyźni później przechodzą na emeryturę, a po drugie inaczej ją postrzegają. Podczas gdy ich rówieśniczki już opuściły rynek pracy, oni nadal są nią zaabsorbowani. Kobiety po odejściu na emeryturę znajdują się jeszcze we względnie dobrej kondycji psycho-fizycznej i dysponują większą pulą skumulowanego czasu wolnego, który mogą wykorzystać na spełnianie siebie oraz przeznaczyć między innymi na edukację i aktywność społeczno-kulturalną realizowaną w przestrzeni pozadomowej. Jak pokazują Sylwia Słowińska i Małgorzata Olejarz (2016), kobiety po uwolnieniu się od obowiązków zawodowych oraz rodzinnych, niepozostawiających miejsca na zaangażowanie się w inne rodzaje aktywności i postrzeganych często jako przytłaczające, na emeryturze odczuwają, że wreszcie nastał czas dla nich i są bardzo zmotywowane, by zrobić coś dla siebie, swojego rozwoju i samorealizacji. Badania Marvina Formosy w podobny sposób wyjaśniają wysoką motywację oraz entuzjastyczne podejście starszych kobiet do zaangażowania w uczenie się całożyciowe, co przekłada się na ich dominację w strukturze uczestników – aktywność edukacyjna daje im wreszcie szansę zrealizowania swoich ambicji w sferze pozarodzinnej (2005). Mężczyźni spełniają się głównie w sferze zawodowej, to ona stanowi dla nich podstawę konstruowania tożsamości, przypuszczalnie więc nie postrzegają emerytury jako okresu w życiu, w którym wreszcie mogą zrobić coś dla siebie, a ich motywacja do udziału w różnego rodzaju ofertach umożliwiających samorealizację jest mniejsza.

Przekonujące wydaje się także wyjaśnienie, że oferta adresowana przez różne podmioty do seniorów w niewielkim stopniu odpowiada specyficznym zainteresowaniom oraz preferencjom starszych mężczyzn, tworzona jest bowiem zgodnie z potrzebami i upodobaniami kobiet. Można zatem uznać, że jest ona sfeminizowana podwójnie: dominują tu kobiety jako uczestniczki oraz dominują „kobiece” tematy i formy aktywności. Badacze zauważają, że seniorki nie tylko stanowią większość w wielu programach edukacyjnych, lecz, co istotne, zajmują wiodące pozycje w strukturach organizacji, gdzie reprezentują interesy kobiet i wpływają na charakter oferty oraz kierunek działalności podmiotu (Williamson 2000, za: Formosa i in. 2014b, s. 18-19). Głos mężczyzn staje się więc słabiej słyszalny (niesłyszalny?), a ich wpływ na ofertę niewielki. Nikłe uczestnictwo starszych mężczyzn w ofercie aktywności zorganizowanej wynikałoby zatem nie tylko

z faktu, iż mężczyźni stanowią mniejszość w populacji ludzi starszych, lecz także z tego, że oferta skierowana do seniorów nie jest dla nich wystarczająco atrakcyjna, brakuje form przyciągających ich na większą skalę.

Za istotny czynnik wpływający na mniejsze zaangażowanie mężczyzn w instytucjonalną ofertę aktywności można także uznać ich instrumentalne podejście do edukacji pozaformalnej i formalnej (Zob. McGivney 1999; 2004). Badania pokazują, że dorośli mężczyźni (młodzi i w wieku średnim) nie ustępują kobietom, jeśli chodzi o uczestnictwo edukacyjne. Przykładowo zgodnie z wynikami badań GUS nad edukacją dorosłych (18-69 lat) mężczyźni częściej niż kobiety uczestniczyli w edukacji pozaformalnej (21,7% mężczyzn, 21,1% kobiet)². Młodszy mężczyźni (18-39 lat) chętniej niż ich rówieśniczki podejmowali edukację pozaformalną, a największą różnicę na korzyść mężczyzn (3,9%) odnotowano w populacji osób w wieku od 35 do 39 lat. Z kolei kobiety w grupie wiekowej od 40 do 59 lat były bardziej aktywne w sferze edukacji pozaformalnej od mężczyzn – przewyższały ich o 5,2 punktu procentowego. Także mężczyźni z części badanej populacji w wieku 60-64 lata częściej niż kobiety (8,2%) korzystali z edukacji pozaformalnej (11,1%). Nieznaczna przewaga kobiet zaznaczyła się w grupie wiekowej 65-69 lat (K: 5,4%; M: 4,9%) (*Kształcenie dorosłych...*, 2018, s. 31-32). Wydaje się, że zmniejszające się po przejściu na emeryturę zaangażowanie mężczyzn w edukację pozaformalną wiąże się z uzasadnieniem tego uczestnictwa w pracy zawodowej i instrumentalnym nastawieniem. Zwraca na to uwagę Ellen Boeren, która analizowała dotyczące Flandrii wyniki badań Eurostat Adult Education Survey, obejmujących osoby w wieku 25-65 lat. Pokazują one, że uczestnictwo w edukacji formalnej oraz pozaformalnej mężczyzn i kobiet różni się pod względem wybieranych rodzajów edukacji oraz towarzyszących temu motywów. Uczenie się mężczyzn jest silniej związane z pracą, kobiety zaś kierują się częściej motywami osobistymi: uczenie się ma być źródłem przyjemności, wzmacniać pewność siebie, a także budować relacje międzyludzkie (Boeren 2011). Po przejściu na emeryturę aktywność edukacyjna mężczyzn traci swoje uzasadnienie w sferze profesji. Znika zatem główny motyw uczestnictwa: poszerzenie, doskonalenie kompetencji związanych z zadaniami zawodowymi, ukierunkowane na osiągnięcie awansu czy podwyżki. Można zatem wnioskować, że w związku z tym mężczyźni nie widzą już potrzeby ani konieczności angażowania się w edukację pozaformalną, która w ich przypadku pełniła głównie funkcje instrumentalne. W takiej sytuacji albo dochodzi do wycofania z uczestnictwa edukacyjnego, albo do przedefiniowania jego funkcji, co, jak można wnioskować, dzieje się rzadziej.

Fakt, iż starsi mężczyźni w mniejszym stopniu niż kobiety biorą udział w instytucjonalnych formach aktywności kulturalnej i edukacyjnej, należy też odnieść do

² Chodziło o aktywność edukacyjną w ciągu 12 miesięcy poprzedzających badania.

dominującego w naszej kulturze tradycyjnego ideału męskości, spełnienie którego starszym mężczyznom sprawia trudność, co wpływa między innymi na rodzaj oraz stopień ich zaangażowania w różne obszary życia społecznego, sposób postrzegania siebie i w ogóle doświadczania starości. Zgodnie z tym wzorem mężczyznę cechuje siła, dominacja, aktywność, sprawczość, niezależność. Starszy mężczyzna traci atrybuty przypisane tradycyjnej męskości dominującej i „zostaje przesunięty na margines” (Kluczyńska 2008a; 2008c; 2011). Strata, wyjaśnia Urszula Kluczyńska, odwołując się do poglądów Edwarda H. Thompsona opisującego „niewidzialność” starych mężczyzn we współczesnych społeczeństwach, to istotny rys społecznego konstruktów wizerunku mężczyzny starego w naszej kulturze. Dotyczy ona pozycji zawodowej, statusu, siły, niezależności, seksualności i zdrowia. „Mężczyzna starszy przejmuje pewne role i zachowania właściwe grupie zdominowanej (kobietom) – orientuje się na ludzi, rodzinę, opiekę. Stary mężczyzna nie jest już zatem utożsamiany z ideałem męskości dominującej, zaczyna tracić swą władzę i... rodzaj. Mężczyznę starego przestaje się określać jako »prawdziwego mężczyznę«” (Kluczyńska 2008a, s. 252). Praca i obecność w sferze publicznej stanowią w myśl tego ideału centralny obszar życia i podstawę konstruowania męskiej tożsamości. Dlatego przejście na emeryturę staje się dla mężczyzny niezwykle trudnym doświadczeniem. Zmuszony zostaje do przedefiniowania swojej tożsamości, co często wiąże się z izolowaniem się i ukryciem w sferze prywatnej (Kluczyńska 2011, s. 84-85).

Na rolę wzorów zakorzenionych w „męskiej kulturze” jako czynnika stanowiącego w przypadku starszych mężczyzn barierę uczestnictwa edukacyjnego zwracają uwagę także Barry Golding, John McDonald i Małgorzata Malec-Rawiński. Piszą oni, że zgodnie z tymi wzorami w ocenie niektórych rówieśników uczenie się jest czymś niepoważnym, niewartościowym i niemęskim (Golding i in. 2015, s. 63).

Urszula Kluczyńska podkreśla również, że istotną przyczyną wycofania się starych mężczyzn ze sfery publicznej są kłopoty ze zdrowiem (2008a, s. 255). Jednak badania pokazują również, że to seniorki częściej niż mężczyźni uskarżają się na dolegliwości fizyczne utrudniające im wykonywanie codziennych czynności lub udział w różnych zajęciach. Zgodnie z wynikami Diagnozy społecznej niezależnie od wieku starsi mężczyźni znacznie lepiej oceniają swój stan zdrowia (Czapiński i Błędowski 2014, s. 36). Nie jest to zatem czynnik objaśniający mniejsze niż w przypadku kobiet zaangażowanie starszych mężczyzn w aktywności edukacyjne i kulturalne.

Według badaczy zajmujących się aktywnością starszych mężczyzn unikają oni zinstytucjonalizowanych form uczestnictwa edukacyjnego, ponieważ nie lubią tradycyjnego stylu nauczania szkolnego. Dotyczy to zwłaszcza ludzi słabiej wykształconych z bagażem negatywnych wspomnień wyniesionych z kształcenia formalnego. To nastawienie sprawia, że nie są oni skłonni do korzystania z pozaformalnej edukacji

dorosłych, a oferty z jej obszaru raczej nie stanowią skutecznego instrumentu włączania tej kategorii mężczyzn do uczenia się całożyciowego (Golding i in. 2007; Golding 2011). Potrzeby i preferencje dotyczące uczenia się mężczyzn są specyficzne, pisze B. Golding, natomiast wiele instytucji i organizacji pozostaje na nie „ślepa”, nie dostrzega różnic rodzajowych lub uznaje je za nieważne (Golding 2011, s. 115).

Niechęć starszych mężczyzn do angażowania się w zinstytucjonalizowane formy aktywności edukacyjnej i kulturalnej nie oznacza, że są oni z niej całkowicie wycofani, lokuje się ona jednak przede wszystkim w układach nieformalnych.

Starsi mężczyźni preferują aktywność w układach nieformalnych

W Polsce studia nad starszymi mężczyznami prowadzi Urszula Kluczyńska. Jej badania nad sposobami spędzania czasu wolnego przez starych mężczyzn, przeprowadzone w orientacji jakościowej z zastosowaniem wywiadu pogłębionego, dostarczają w pewnym stopniu także informacji na temat ich aktywności kulturalnej i edukacyjnej. Uczestnicy badań (35 osób), w wieku od 65 lat do 90 lat, pochodzili z różnych grup zawodowych i społecznych oraz posiadali różny status materialny. W badaniach zostały zrekonstruowane rozmaite sposoby adaptacji mężczyzn do emerytury oraz rodzaje aktywności związanych ze zwiększoną ilością czasu wolnego (Kluczyńska 2011). Żadna z tych aktywności nie lokuje się w obszarze edukacji pozaformalnej, niewielka część wiąże się z instytucjonalnym uczestnictwem w kulturze, ale właściwie na każdą z nich można spojrzeć jako na przestrzeń uczenia się nieformalnego. Badania Kluczyńskiej również pokazują, że starzy mężczyźni w niewielkim stopniu korzystają ze zorganizowanej instytucjonalnie oferty spędzania czasu wolnego. Nieliczni uczęszczają do klubów seniora/klubów rencistów i emerytów, jeśli to czynią, to wraz ze swoimi żonami, korzystając z wybranych ofert (wycieczki, imprezy). Jak podkreśla badaczka, tylko jeden z nich spotykał się w klubie z kolegami, by wspólnie grać w pokera, trzech wskazało na przynależność do organizacji (Związek Hodowców Gołębi Pocztowych, koło wędkarskie, Związek Kombatantów), a dwóch na zaangażowanie w działalność Kościoła. Po oferty instytucji kultury, takich jak kino i teatr, sięgał jeden senior. Często wybieraną formą rozrywki są natomiast gry (karty, szachy, chińczyk) (Kluczyńska 2011, s. 94-95). Z tych rozpoznań widać jasno, iż uczestnicy badań w ogóle nie korzystają z edukacji zorganizowanej instytucjonalnie. Uczenie się w ich przypadku ma charakter nieformalny i wiąże się z aktywnościami, którymi wypełniają swój dzień powszedni. Ponieważ często jest ono nieuświadomiane, można uznać, że przybiera formę uczenia się ukrytego (Schugurensky 2000). Zrekonstruowane przez Urszulę Kluczyńską aktywności dotyczą uprawy działek rekreacyjnych i ogródków, hodowli zwierząt; pielęgnowania kontaktów społecznych (z kolegami, znajomymi, rodziną, sąsiadami); hobby i pasji, jak wędkarstwo, hodowla gołębi pocztowych (związane też z przynależnością

do organizacji), kolekcjonerstwo, fotografowanie, motoryzacja, majsterkowanie (2011, s. 92-93). Także media stanowią przestrzeń aktywności kulturalnej i edukacyjnej starszych mężczyzn, jednak sami badani nie nadają tym czynnościom takiego znaczenia. Interesujące jest, że mężczyźni odczuwający nadmiar czasu wolnego na emeryturze, opisujący go w kategoriach marazmu i monotonii, wypełniając go najczęściej oglądaniem telewizji, czytaniem prasy i książek, jak można wywnioskować, nie postrzegają tego typu aktywności jako satysfakcjonującej, wartościowej, związanej z uczeniem się i rozwojem. Ten sposób spędzania czasu sami interpretowali jako bierny, wynikający z tego, że „czymś” trzeba go wypełnić (Kluczyńska 2011, s. 86-87).

Jako okazję do nieformalnego uczenia się można także interpretować działania związane z rolami, które starzy mężczyźni podejmują na tym etapie życia lub w które w większym zakresie się angażują – opiekuna, wdowca, dziadka (Kluczyńska 2011, s. 90-92). Działanie w roli opiekuna (np. niesprawnej, chorej żony) i wdowca to obszar intensywnego uczenia się nieformalnego, wymuszonego nową i trudną sytuacją osobistą, a dotyczącego głównie codziennych obowiązków domowych i zadań opiekuńczych (zob. także Kluczyńska 2015). Życie w pojedynkę dla starszych mężczyzn stanowi intensywny proces uczenia się, co pokazują także badania przeprowadzone metodą biograficzną przez badaczy z Uniwersytetu Goethego we Frankfurcie nad Menem. Wynika z nich, że samotność wymaga nabywania i rozwijania umiejętności dbania o siebie samych, a uczenie się życia w pojedynkę umożliwia starszym mężczyznom podtrzymanie swojej tożsamości jako niezależnego podmiotu (zob. Leontowitsch, Fookal, Oswald 2019).

Z kolei w roli dziadków mężczyźni częściej niż zadania opiekuńcze przyjmują na siebie te dotyczące spędzania i organizacji czasu. Urszula Kluczyńska nazywa to towarzyszeniem wnukom w zabawach. Przytoczone dane pozwalają zauważyć, że w tym obszarze mężczyźni chętnie wchodzą w rolę przewodnika, mentora: wskazują bowiem, że naprawiają różne rzeczy z wnukami, wspólnie majsterkują, budują coś (np. oczko wodne), oglądają filmy, opowiadają historie ze swojego życia, chodzą na grzyby itd. (Kluczyńska 2011, s. 90-91). Niewątpliwie więc, choć tego nie werbalizują wprost, dziadkowie tworzą sytuacje uczenia się przez działanie, w których dochodzi do wymiany międzypokoleniowej, a sami przede wszystkim stają się edukatorami: dzielą się wiedzą, doświadczeniami, umiejętnościami. Na uczenie się od wnuków starsi mężczyźni wskazują w odniesieniu do aktywności związanej z nowymi mediami (aparatury i kamery cyfrowe, komputer). Jest to jedyny obszar, w którym wyraźnie został podkreślony aspekt uczenia się przez samych mężczyzn uczestniczących w badaniach. Tutaj wnuki odgrywają rolę edukatorów (Kluczyńska 2011, s. 96-97). Na podobną rolę wnuków wskazuje na podstawie swoich badań Elżbieta Kościńska, chociaż bywa też, że i oni wprowadzają wnuki w świat komputerów (2016, s. 70).

Wydaje się, że chęć dzielenia się doświadczeniem z innymi jest charakterystycznym rysem aktywności edukacyjnej starszych mężczyzn. Potwierdzają to badania zagraniczne (Golding 2011; Golding 2015; Golding i in. 2007; Golding i in. 2009; Golding i in. 2015; Radovan i Jelenc Krašovec 2014). Szczególnie wiele informacji na ten temat przynoszą badania zrealizowane w Estonii, skoncentrowane na kwestii gotowości do dzielenia się umiejętnościami starszych mężczyzn z terenów wiejskich (Tambaum i Kuusk 2014). Studia te pokazały, że mężczyźni generalnie wyrażają gotowość do dzielenia się umiejętnościami i wiedzą z innymi, część z nich wskazuje nawet dokładnie, czego mogłoby ono dotyczyć, a nieliczne osoby, które już mają ze sobą doświadczenie nauczania innych, deklarują nawet chęć prowadzenia takich zajęć w ramach edukacji pozaformalnej. Chodzi tu o bardzo różne obszary tematyczne, jednak przede wszystkim związane z doświadczeniem zawodowym, umiejętnościami zdobytymi dzięki pracy, na przykład ogrodnictwo, rolnictwo, budownictwo, tokarstwo, sprzęt elektryczny, naprawa rowerów. Znacznie mniej wskazań dotyczy hobby (np. wędkarstwo), co ważne, pojawiają się tu też tematy z zakresu aktywności kulturalnej (np. ikebana, taniec, szachy). Korzyści z dzielenia się swoimi umiejętnościami i wiedzą mężczyźni upatrują przede wszystkim w przeżywaniu pozytywnych emocji towarzyszących takiej aktywności, ale także w rozwoju osobistym oraz zmianach, jakie takie działanie wprowadzałoby w ich życie (np. rozwinięcie, utrwalenie, odświeżenie swoich wiadomości, nauczenie się czegoś nowego). W mniejszym stopniu, ale obecna jest także świadomość, że takie działanie edukacyjne mogłoby służyć celom ponadindywidualnym (np. rozwijać szacunek dla natury). Mężczyźni gotowi do dzielenia się doświadczeniem z innymi ludźmi chcieliby czynić to poprzez indywidualne wprowadzenie osoby w dany obszar, oparte na pokazie i działaniu praktycznym (Tambaum i Kuusk 2014, s. 36). Jako odbiorców widzą przede wszystkim najbliższych – dzieci i wnuki, poza tym głównie ludzi dorosłych, w tym rówieśników. Jak podkreślają badaczki, mężczyźni rzadko posługują się w tym kontekście określeniem nauczania (*teaching*), raczej mówią o pomaganiu, pokazywaniu, doradzaniu, przekazywaniu umiejętności, prowadzeniu (Tambaum i Kuusk 2014, s. 42). Ważnym rozpoznaniem przytaczanych badań jest, że choć mężczyźni generalnie deklarują gotowość do dzielenia się z innymi swoim doświadczeniem i nie mają większych trudności ze wskazaniem swoich zasobów, które mogliby przekazać, to sami nie wychodzą z taką inicjatywą. Autorki piszą, że oczekują oni, iż ktoś inny podejmie trud organizacyjny, a oni zostaną włączeni do takiego przedsięwzięcia (Tambaum i Kuusk 2014, s. 44). „[...] inicjatywa oznacza odpowiedzialność, a wyniki badania sugerują, że starsi mężczyźni unikają ryzyka i wygodnie czekają na ofertę” (Tambaum i Kuusk 2014, s. 45). Badaczki tłumaczą to między innymi uwarunkowaniami historycznymi oraz doświadczeniami życiowymi uczestników badań. Starsi ludzie, których młodość, a w niektórych przypadkach również wiek średni, przypadły na czasy ustroju

socjalistycznego, wynieśli z niego przeświadczenie, że inicjatywa leży po stronie państwa, a nie jednostki (Tambaum i Kuusk 2014, s. 45). Ponieważ te uwarunkowania historyczno-polityczne w Polsce i Estonii są podobne, to rozpoznanie może być również istotne przy interpretacji aktywności polskich seniorów.

Starsi mężczyźni uczą się i uczestniczą w kulturze zatem przede wszystkim nieformalnie, w obszarze życia codziennego, przestrzeni domowej, prywatnej, rodzinnej poza strukturami instytucjonalnymi, ale analiza dostępnych badań pokazała, że aktywność mężczyzn sytuuje się także w obrębie organizacji społecznych.

Starsi mężczyźni uczą się nieformalnie w ramach organizacji społecznych

Ważnych informacji na temat uczenia się starszych mężczyzn poprzez uczestniczenie w działaniach organizacji społecznych dostarczają realizowane w Australii badania Barry'ego Goldinga i jego współpracowników (Golding 2011; Golding 2015; Golding i in. 2007; Golding i in. 2009; Golding i in. 2015) oraz inspirowane nimi europejskie badania przeprowadzone w latach 2012-2014 w Estonii, Portugalii, Słowenii i na Malcie, których wyniki opublikowano w monografii *Older Men Learning in the Community: European Snapshots* (Radovan, Jelenc Krašovec 2014), a których częścią były przytaczane badania Tiny Tambaum i Heliny Kuusk (2014).

W Australii starsi mężczyźni również stanowią mniejszość wśród uczestników instytucjonalnej edukacji dorosłych (Golding 2011). Barry Golding i jego współpracownicy skupili się na nieformalnym uczeniu się mężczyzn w wieku powyżej 50. roku życia, usytuowanym poza sferą pracy zawodowej, związanym z aktywnością w organizacjach społecznych. Studia te pokazały, że mężczyźni angażują się w edukację całożyciową, gdy środowisko dostrzega ich potrzeby oraz zainteresowania i oferuje im bezpieczne przestrzenie uczenia się nieformalnego w społecznościach, w których mogą działać „ramię w ramię” z innymi mężczyznami. Takie możliwości działania, uczenia się i dzielenia się doświadczeniami tworzą lokalne organizacje, na przykład ochotnicza straż pożarna, służby ratownicze, kluby sportowe czy tzw. męskie warsztaty (Golding i in. 2007; Golding 2011). Należy zauważyć, że studia nad męskimi warsztatami (*men's sheds*), wywodzącymi się z Australii, a rozwijającymi się także w Nowej Zelandii, Anglii i Irlandii, są ważnym obszarem badań nad uczeniem się starszych mężczyzn. Męskie warsztaty „to miejsca, zewnątrznie przypominające garaże, szopy czy przydomowe warsztaty, w których mężczyźni poprzez wspólne działanie i prace na rzecz społeczności budują własne poczucie tożsamości w odniesieniu do innych, w warunkach zróżnicowania społecznego i kulturowego” (Golding i in. 2015, s. 64). Znajduje się tam przestrzeń wyposażona w sprzęt i narzędzia oraz przestrzeń służąca kontaktom społecznym, w której mężczyźni mogą ze sobą rozmawiać i być razem. Najpopularniejsza aktywność podejmowana w warsztatach to stolarstwo, ale niektórzy uczestnicy zajmują

się też gotowaniem czy malowaniem, wszystko zależy od umiejętności, które mają i którymi chcą się dzielić uczęszczające tu osoby (Carragher i Golding 2016; Carragher i Golding 2015). Warsztaty, uważa B. Golding, skutecznie zaspokajają wiele potrzeb starszych mężczyzn, często trudnych do pozyskania jako uczestnicy bardziej sformalizowanych zajęć (2011, s. 105). Stanowią dla nich przede wszystkim miejsce spotkania przyjaciół, bycia z innymi mężczyznami, uczenia się nowych umiejętności, a także po prostu tworzą sposobność do wyjścia z domu (Golding 2011, s. 110). Zapewniają im także możliwości wyrażania siebie, rozwijania i wzmacniania tożsamości (Golding i in. 2009, s. 63).

Z badań wynika, że mężczyźni zaangażowani w lokalne organizacje cenią uczenie się regularne, odbywające się w małych grupach, związane z interakcjami społecznymi i wykonywaniem konkretnych zadań, służących także społeczności (Golding 2011, s. 113-114). Barry Golding (2011) twierdzi, że uczenie się starszych mężczyzn jest skuteczne, gdy jest praktyczne (*hands-on learning*), społeczne i usytuowane (*social and situated*), czyli gdy odbywa poprzez uczestnictwo w społecznościach praktyki (zob. Lave i Wenger 1991). Uczenie się usytuowane, jak wynika z badań australijskich, stanowi atrakcyjną ofertę i ma znaczenie terapeutyczne dla mężczyzn „pokiereszowanych” przez życie, tych, którzy doświadczyli niepowodzeń, nie mają zatrudnienia, są wyizolowani, nie są aktywni w swoich społecznościach lokalnych (Golding 2011, s. 110-111).

Europejskie badania nad uczeniem się starszych mężczyzn (Radovan i Jelenc Krašovec 2014) potwierdzają rozpoznanie, że atrakcyjne jest dla nich uczenie się nieformalne związane z uczestnictwem w społecznościach praktyki, ujawniają też kolejne organizacje (społeczności), w których czują się oni bezpiecznie, lokują swoją aktywność i zaspokajają potrzeby. Badania przeprowadzone na Malcie skoncentrowane były na uczeniu się w ramach uczestnictwa w bractwie religijnym i partii politycznej (Chetcuti Galea i Farrugia-Bonello 2014). Badacze portugalscy przyglądali się uczeniu się usytuowanemu w amatorskim klubie wędkarskim i środowisku zawodowych rybaków (Ricardo i in. 2014). Z kolei badania w Słowenii skupiły się na rozpoznaniu nieformalnego uczenia się starszych mężczyzn w ramach różnych stowarzyszeń społecznych (*voluntary associations*), był to między innymi klub szachowy, stowarzyszenie plantatorów winorośli i owoców, klub kreglarski, stowarzyszenie straży pożarnej (Jelenc Krašovec i in. 2014).

Badaniami objęto uczestnictwo w bardzo różnych organizacjach, u jego podłoża leżą także konkretne zainteresowania czy przekonania, ale w większości motywy zaangażowania mężczyzn przedstawiają się bardzo podobne. Tak jak w studiach australijskich, tu również najważniejszym czynnikiem decydującym o włączaniu się do organizacji/społeczności jest potrzeba przynależności, interakcji i kontaktów społecznych (z przyjaciółmi, z rówieśnikami, z innymi pokoleniami, ze środowiskiem,

w którym osadzona była praca zawodowa). Ważny motyw to też chęć pozostania aktywnym, działania, uczestniczenia w życiu społeczności lokalnej, a z tym często wiąże się potrzeba bycia użytecznym i szanowanym. Uczestnicy badań zwracali też uwagę na kontynuację tradycji (w przypadku przynależności do bractwa religijnego, organizacji z terenów wiejskich). Motywy związane ze specyfiką organizacji to powody religijne (bractwo) lub chęć posiadania wpływu i wsparcia swojej partii. Uczenie się dokonuje się tu poprzez kontakty interpersonalne, stawanie się członkiem danej społeczności i uczestniczenie w jej praktykach (uczenie się usytuowane). Przykładowo członkowie bractwa religijnego łączyli je ze spotkaniami duchowymi, udziałem w celebrowaniu wydarzeń, zwiedzaniem nowych krajów, udziałem w procesjach (Chetcuti Galea i Farrugia-Bonello 2014, s. 55-56).

W Polsce jak dotąd nie ma badań nad uczeniem się starszych mężczyzn poprzez ich aktywność w organizacjach społecznych, lecz ważnych informacji, gdzie takie uczenie się mogłoby się sytuować, dostarcza Diagnoza społeczna (Czapiński i Błędowski 2014). Formalna przynależność seniorów do organizacji pozarządowych kształtuje się w naszym kraju na niskim poziomie (15,7%), ale przewyższa nieco poziom aktywności młodszych pokoleń. Różnice pomiędzy kobietami i mężczyznami dotyczą rodzaju organizacji, w które się włączają: mężczyźni w większym stopniu angażują się w koła zainteresowań, takie jak myśliwskie, wędkarskie, motoryzacyjne; związki zawodowe; organizacje zawodowe, biznesowe, rolnicze; władze samorządowe, partie polityczne; kluby sportowe; organizacje ekologiczne (Czapiński i Błędowski 2014, s. 69-70). Ponadto ważnym obszarem nieformalnego uczenia się starszych mężczyzn jest zapewne także oddolna niesformalizowana działalność na rzecz społeczności lokalnej. Z raportu wynika bowiem, że starsi mężczyźni we wszystkich grupach wiekowych w tym wymiarze przewyższają kobiety (Czapiński i Błędowski 2014, s. 68).

Zakończenie

Starsi mężczyźni mogą uchodzić za kategorię społeczną mało aktywną/nieaktywną, gdyż jak pokazują badania, stanowią mniejszość w strukturze uczestników instytucjonalnej oferty aktywności kierowanej do seniorów. Ta słabsza reprezentacja mężczyzn w instytucjach kultury i oświaty ma liczne uwarunkowania, wiąże się między innymi z feminizacją starości, niedopasowaniem oferty do potrzeb i zainteresowań mężczyzn, późniejszym przechodzeniem mężczyzn na emeryturę i sposobem jej doświadczania, ich instrumentalnym podejściem do edukacji, niechęcią do szkolnych form uczenia się; wzorami kulturowymi, w tym głównie wzorem męskości dominującej, spełnienie którego jest trudne dla starszych mężczyzn, co prowadzi często do wycofania się ze sfery publicznej. Podstawowy wniosek, jaki można wyprowadzić z przeprowadzonego

przeglądu badań, mówi, że starsi mężczyźni nie powinni być jednak postrzegani jako bierni, mniej aktywni (od kobiet), są raczej „inaczej aktywni”. Nieliczne jak dotąd badania pokazują, że mężczyźni uczą się głównie nieformalnie, w przestrzeni codzienności oraz angażując się w organizacje społeczne. Są aktywni, gdy środowisko jest wrażliwe na ich potrzeby oraz zainteresowania i gdy w ich otoczeniu dostępne są przestrzenie, w których czują się bezpiecznie, gdzie mogą angażować się w uczenie się w praktyce, przez kontakty interpersonalne, przez dzielenie się doświadczeniem, wspólnie z innymi mężczyznami. Ich zaangażowanie w uczenie się ściśle wiąże się z potrzebą kontaktów społecznych, bycia aktywnym i użytecznym oraz podtrzymania męskiej tożsamości.

Drugi wniosek wynikający z przeprowadzonego przeglądu badań wskazuje, iż studia nad aktywnością edukacyjną i kulturalną seniorów w Polsce w niewielkim stopniu ukazują jej rodzajową specyfikę, głos starszych mężczyzn właściwie w nich nie wybrzmiewa, brakuje bowiem badań skoncentrowanych na tej kategorii społecznej. Wiedzy na temat aktywności starszych mężczyzn w większym stopniu dostarczają badania zagraniczne (choć zarówno w kraju, jak i za granicą brak badań stawiających w centrum zainteresowania aktywność kulturalną starszych mężczyzn). Wyników studiów zagranicznych nie można bezpośrednio i w całości odnieść do polskich seniorów, ale wydaje się, że duża część rozpoznań daje ogólne wyobrażenie o aktywności starszych mężczyzn, ich potrzebach i preferencjach w tym zakresie. Przede wszystkim zaś wyniki te stanowią istotną inspirację do poszukiwań badawczych w Polsce, które z jednej strony ujawniłyby specyfikę doświadczeń starszych Polaków, a z drugiej pozwoliły zrekonstruować szersze zjawiska charakteryzujące aktywność starszych mężczyzn.

Bibliografia

- Alfageme A. (2007), *The Clients and Functions of Spanish University Programmes for Older People: A Sociological Analysis*, „Aging & Society”, nr 27(3), s. 343-361.
- Arcimowicz K. (2003), *Obraz mężczyzny w polskich mediach. Prawda. Fałsz. Stereotyp*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.
- Boeren E. (2011), *Gender differences in formal, non-formal and informal adult learning*, „Studies in Continuing Education”, nr 33 (3), s. 333-346, <https://doi.org/10.1080/0158037X.2011.610301>.
- Bugajska B. (2015), *Dziewiąta faza w cyklu życia – propozycja rozszerzenia teorii psychospołecznego rozwoju E.H. Eriksona*, „EXLIBRIS. Biblioteka Gerontologii Społecznej”, nr 1(9), s. 15-35.
- Burszta W.J., Duchowski M., Fatyga B., Hupa A., Majewski P., Nowicki J., Pęczak M., Sekuła E.A., Szlendak T. (2010), *Kultura miejska w Polsce z perspektywy interdyscyplinarnych badań jakościowych*, NCK, Warszawa.
- Carragher L., Golding B. (2015), *Older men as learners: Irish Men's Sheds as an intervention*, „Adult Education Quarterly”, nr 65(2), s. 152-168, <https://doi.org/0741713615570894>.
- Carragher L., Golding B. (2016), *Men's Sheds – Sharing knowledge and learning in the company of men*, „Adult Learner: The Irish Journal of Adult and Community Education” 2016, s. 59-71.

- Chabior A. (2000), *Rola aktywności kulturalno-oświatowej w adaptacji do starości*, ITE, Kielce-Radom.
- Chabior A. (2011), *Klub seniora miejscem uczestnictwa kulturalnego i animacji społeczno-kulturalnej*, w: *Aktywizacja, rozwój, integracja – ku niezależnej starości*, Z. Szarota (red.), Biblioteka Gerontologii Społecznej, t. II, Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków, s. 73-84.
- Chetcuti Galea R., Farrugia-Bonello R. (2014), *Older Men Learning Through Religious and Political Membership: Case Studies from Malta*, w: *Older Men Learning in the Community: European Snapshots*, M. Radovan, S. Jelenc Krašovec (red.), University Press, Ljubljana, s. 49-62.
- Chmura-Rutkowska I., Ostroch-Kamińska J. (2013), *Mężczyźni na przełęczu życia*, Impuls, Kraków.
- Connell R. (2005), *Masculinities*, University of California Press, California.
- Czapiński J., Błędowski P. (2014), *Aktywność społeczna osób starszych w kontekście percepcji osób starszych. Diagnoza społeczna 2013. Raport tematyczny*, Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, Warszawa, <http://www.mpips.gov.pl/analizy-i-raporty>, 20.09.2020.
- Czerniawska O. (1996), *Edukacja osób trzeciego wieku*, w: *Wprowadzenie do andragogiki*, T. Wujek (red.), ITE, Warszawa, s. 213-236.
- Czerniawska O. (2000), *Drogi i bezdroża andragogiki i gerontologii*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej w Łodzi, Łódź.
- Czerniawska O. (2001), *Potrzeby edukacyjne kobiet w trzecim wieku*, w: E.A. Wesołowska (red.), *Kobiety a edukacja dorosłych*, Biblioteka Edukacji Dorosłych, t. 21, Akademickie Towarzystwo Andragogiczne, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Warszawa, s. 37-41.
- Czerniawska O. (2007), *Szkice z andragogiki i gerontologii*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej w Łodzi, Łódź.
- Diagnoza potrzeb i oczekiwań mieszkańców Poznania powyżej 50. roku życia* (2011), Centrum Inicjatyw Senioralnych, Poznań, http://www.centrumis.pl/diagnoza_potrzeb_poznania-kow_po_50.html, 20.09.2020.
- Drozdowski R., Fatyga B., Filiciak M., Krajewski M., Szlendak T. (2014), *Praktyki kulturalne Polaków*, Toruń, <http://www.publicprofits.pl/upl/browser/files/praktyki-kulturalne-polakow-publikacja.pdf>, 20.09.2020.
- Fabiś A. (2005), *Aktywność kulturalno-oświatowa ludzi starszych*, w: *Seniorzy w rodzinie, instytucji i społeczeństwie. Wybrane zagadnienia współczesnej gerontologii*, A. Fabiś, (red.), Wydawnictwo Wyższej Szkoły Zarządzania i Marketingu, Sosnowiec, s. 89-102.
- Fabiś A. (2006), *Edukacja seniorów – odpowiedź na wymagania współczesności*, „Edukacja Dorosłych”, nr 1-2, s. 33-44.
- Fabiś A. (2014), *Uczący się seniorzy. Uwarunkowania uczenia się osób starszych w Polsce*, w: *Starość w Polsce: aspekty społeczne i edukacyjne*, A. Fabiś, M. Muszyński, Ł. Tomczyk, M. Zrałek (red.), Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Rtm. Witolda Pileckiego, Stowarzyszenie Gerontologów Społecznych, Oświęcim, s. 51-80.
- Fabiś A. (2018), *Troski egzystencjalne seniorów. Ujęcie geragogiczne*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków.
- Fabiś A. (red.) (2008), *Aktywność społeczna, kulturalna i oświatowa seniorów*, Biblioteka Gerontologii Społecznej, Wyższa Szkoła Administracji w Bielsku-Białej, Bielsko Biała.
- Fabiś A., Wawrzyniak J.K., Chabior A. (2019), *Ludzka starość: wybrane zagadnienia z gerontologii społecznej*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków.
- Fatyga B., Nowiński J., Kukołowicz T. (2009), *Jakiej kultury Polacy potrzebują i czy edukacja kulturalna im ją zapewnia? Raport o problemach edukacji kulturalnej w Polsce dla Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego*, <https://www.nck.pl/badania/raporty/jakiej-kultury-polacy-potrzebujaja-i-czy-edukacja-kulturalna-im-ja-zapewnia-raport-o->, 20.09.2020.

- Findsen B., Formosa M. (2011), *Lifelong Learning In Later Life: A Handbook On Older Adult Learning*, Sense Publishers, Rotterdam.
- Formosa M. (2005), *Feminism and critical educational gerontology: An agenda for good practice*, „Ageing International”, nr 30(4), s. 396-411.
- Formosa M. (2010), *Universities of the Third Age: A Rationale for Transformative Education in Later Life*, „Journal of Transformative Education”, nr 8(3), s. 197-219.
- Formosa M. (2012), *Education and Older Adults at the University of the Third Age*, „Educational Gerontology”, nr 38(2), s. 114-126.
- Formosa M. (2014a), *Four Decades of Universities Of The Third Age: Past, Present, And Future*, „Ageing & Society”, nr 34(1), s. 42-66.
- Formosa M., Fragoso A., Jelenc Krašovec S. (2014b), *Older Men as Learners in the Community: Theoretical Issues*, w: *Older Men Learning in the Community: European Snapshots*, M. Radovan, S. Jelenc Krašovec (red.), University Press, Ljubljana, s. 15-28.
- Formosa M., Fragoso A., Jelenc Krašovec S., Tambaum T. (2014c), *Introduction*, w: *Older Men Learning in the Community: European Snapshots*, M. Radovan, S. Jelenc Krašovec (red.), University Press, Ljubljana, s. 9-13.
- Fragoso A., Formosa M. (2014), *Discussion and Conclusion*, w: *Older Men Learning in the Community: European Snapshots*, M. Radovan, S. Jelenc Krašovec (red.), University Press, Ljubljana, s. 99-107.
- Fuszara M. (red.) (2008), *Nowi mężczyźni? Zmieniające się modele męskości we współczesnej Polsce*, Wydawnictwo Trio, Warszawa.
- Golczyńska-Grondas A. (2004), *Mężczyźni z enklaw biedy. Rekonstrukcja pełnionych ról społecznych*, Łódź.
- Golding B. (2011), *Social, Local, and Situated: Recent Findings about the Effectiveness of Older Men's Informal Learning in Community Contexts*, „Adult Education Quarterly”, nr 61(2), s. 102-120.
- Golding B. (2012), *Men's Learning through Community Organisations: Evidence from an Australian Study, w: Gender, Masculinities and Lifelong Learning*, M. Bowl, R. Tobias, J. Leahy, G. Ferguson, J. Gage (red.), Abingdon, Routledge, s. 134-146.
- Golding B. (2015), *The Men's Shed Movement: The Company of Men*, Common Ground Publishing, Champaign, Illinois.
- Golding B., Brown M., Foley A., Harvey J., Gleeson L. (2007), *Men's Sheds in Australia: Learning through Community Contexts*, Adelaide: National Centre for Vocational Education Research, <http://www.ncver.edu.au/publications/1780.html>, 10.09.2020.
- Golding B., Foley A., Brown M., Harvey J. (2009), *Senior Men's Learning and Wellbeing through Community Participation in Australia*, Report to National Seniors Productive Ageing Centre. Balarat: University Of Ballarat, <http://library.bsl.org.au/jspui/bitstream/1/1606/1/Senior%20men's%20learning%20and%20wellbeing.pdf>, 20.09.2020.
- Golding B., McDonald J., Malec M. (2015), *Uczenie się starszych mężczyzn we współczesnych badaniach andragogicznych: wybrane konteksty, implikacje i przypadki*, „Dyskursy Młodych Andragogów”, t. 16, s. 59-92.
- Gołdys A., Krzyżanowska Ł., Stec M., Ostrowski Ł. (2012), *Zoom na UTW*, file:///C:/Users/komputer/Downloads/zoom_na_utw_raport_calosciowy_www%20(2).pdf, 20.09.220.
- Halicka M., Halicki J. (2002), *Integracja społeczna i aktywność ludzi starszych*, w: *Polska starość*, B. Synak (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk, s. 189-218.
- Halicka M., Halicki J. (2008), *Czas wolny i aktywność społeczna ludzi starszych na Podlasiu na przykładzie badań w środowisku wiejskim i miejskim*, w: *Aktywność społeczna, kulturalna i oświatowa seniorów*, A. Fabiś (red.), Wyższa Szkoła Administracji w Bielsku-Białej, Bielsko-Biała, s. 47-59.

- Halicki J. (2000), *Edukacja seniorów w aspekcie teorii kompensacyjnej. Studium historyczno-porównawcze*, Trans Humana, Białystok.
- Halicki J. (2003), *Edukacja osób starszych w Polsce – jej wymiar teoretyczny i praktyczny*, „Edukacja Dorosłych”, nr 2(69), s. 9-18.
- Hebestreit L. (2008), *The Role Of The University Of The Third Age in Meeting The Needs Of Adult Learners in Victoria, Australia*, „Australian Journal of Adult Learning”, nr 48(3), s. 547-565.
- Jarvis P. (2006), *The Socratic Method*, w: *The Theory and Practice of Teaching*, P. Jarvis (red.), Routledge, London, s. 90-97.
- Jelenc Krašovec S., Radovan M., Močilnikar Š., Šegula S. (2014), *Older Men Learning in Urban and Rural Municipalities in Slovenia*, w: *Older Men Learning in the Community: European Snapshots*, M. Radovan, S. Jelenc Krašovec (red.), University Press, Ljubljana, s. 79-97.
- Kempa G. (2009), *Společno-edukacyjne problemy czasu wolnego senierek na tle własnego życia na Górnym Śląsku i współczesnych zmian cywilizacyjnych*, „Chowanna”, t. 2 (33), s. 155-171.
- Kluczyńska U. (2008a), *Czy starość ma płęć? Społeczny konstrukt męczyzny starego w świetle literatury zachodniej*, w: *Dorosość wobec starości. Oczekiwania. Radości. Dylematy*, R. Konieczna-Woźniak (red.), Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań, s. 249-259.
- Kluczyńska U. (2008b), *Stary męczyzna we współczesnym społeczeństwie. Konteksty społeczne i kulturowe*, w: *Człowiek w wieku podeszłym we współczesnym społeczeństwie*, D. Talarska, K. Wieczorkowska-Tobis (red.), Wydawnictwo Naukowe UM, Poznań, s. 42-50.
- Kluczyńska U. (2008c), *Redefiniowanie mękości. Kulturowo-społeczne konteksty starzenia się męczyzn*, w: *Pomyślne starzenie się w perspektywie nauk społecznych i humanistycznych*, J. Kowalski, P. Szukalski (red.), Zakład Demografii i Gerontologii Społecznej Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 76-88.
- Kluczyńska U. (2009), *Metamorfozy tożsamości męczyzn*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Kluczyńska U. (2011), *Czas wolny starszych męczyzn*, w: *Ku socjologii starości. Starzenie się w biegu jednostki życia*, J. Mucha, J. Krzyżowski (red.), Wydawnictwo AGH, Kraków, s. 83-104.
- Kluczyńska U. (2015), *Older husbands as carers. Construction of masculinity in context of care – giving*, „Studia Humanistyczne AGH”, t. 14, s. 73-94.
- Kościska E. (2016), *Aktywność rodzinna starszych męczyzn*, w: *Starość w kontekście społecznym i zdrowotnym*, „EXLIBRIS. Biblioteka Gerontologii Społecznej. Polish Social Gerontology Journal”, nr 1(11), s. 63-75.
- Kształcenie dorosłych 2016* (2018), GUS, Urząd Statystyczny w Gdańsku, Gdańsk.
- Kump S., Jelenc Krašovec S. (2014), *The Educational Opportunities for Older Adults in Rural and Urban Municipalities*, „Anthropological Notebooks”, nr 20(1), s. 51-68.
- Kwaśny B. (2009), *Polskie studia nad mękością*, „Zeszyty Etnologii Wrocławskiej”, nr 1(11), s. 7-27.
- Landsberg P., Poprawski M., Kieliszewski M., Mękarski M., Gojlik A., Kuchta J., Brodniewicz M., Sójka J. (2012), *Po co seniorom kultura? Badania kulturalnych aktywności osób starszych*, Regionalne Obserwatorium Kultury UAM, https://www.academia.edu/2494034/Po_co_seniorom_kultura_Badania_kulturalnych_aktywnosci_osob_starszych_Raport, 20.09.2020.
- Lave J., Wenger E. (1991), *Situated learning: Legitimate peripheral participation*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Leontowitsch M., Fookien I., Oswald F. (2019), *The role of empowerment and agency in the lives of older men living alone*, „European Journal for Research on the Education and Learning of Adults”, nr 10(3), s. 231-246.
- Marcinkiewicz A., Mazur K. (2013), *Seniorzy w społeczeństwie wiedzy w świetle badań własnych*, „Biblioteka Gerontologii Społecznej”, nr 1-2, *Seniorzy w świetle nowych technologii. Implikacje dla praktyki edukacyjnej oraz rozwoju społeczeństwa informacyjnego*, Ł. Tomczyk,

- A. Wąsiński (red.), „Śląsk” Wydawnictwo Naukowe, Katowice, Wyższa Szkoła Administracji w Bielsku-Białej, s. 82-97.
- McGivney V. (1999), *Excluded men: Men who are missing from education and training*, NIACE, Leicester.
- McGivney V. (2004), *Men earn, women learn: Bridging the gender divide in education and training*, NIACE, Leicester.
- Melosik Z. (2002), *Kryzys męskości w kulturze współczesnej*, Impuls, Kraków.
- Mianowska E., Narkiewicz-Niedbalec E., Olejarz M., Walentynowicz-Moryl K., Słowińska S. (2015), *Założenia metodologiczne i opis procedury badawczej, w: Inicjatywy angażujące osoby 50+ jako przestrzeń indywidualnego rozwoju i kształtowania kapitału społecznego*, S. Słowińska (red.), Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra, s. 52-66.
- Muszyński M. (2016), *Zmiana pola znaczeń – edukacja osób starych*, „Dyskursy Młodych Andragogów”, t. 17, s. 79-107.
- Orzechowska G. (1999), *Aktualne problemy gerontologii społecznej*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Olsztyn.
- Ostrouch-Kamińska J., Cristina C., Vieira C.C. (2016), *Gender Sensitive Adult Education: Critical Perspective*, „Revista Portuguesa de Pedagogia”, t. 50(1), s. 37-55, https://doi.org/10.14195/1647-8614_50-1_2.
- Radovan M., Jelenc Krašovec S. (red.), *Older Men Learning in the Community: European Snapshots*, University Press, Ljubljana.
- Ricardo R., Tavares N., Coelho A., Lopes H., Fragoso A. (2014), *Learning in Informal Spaces in the Community: A Case Study from Southern Portugal*, w: *Older Men Learning in the Community: European Snapshots*, M. Radovan, S. Jelenc Krašovec (red.), University Press, Ljubljana, s. 63-78.
- Schugurensky D. (2000), *The forms of informal learning: towards a conceptualization of the field*, NALL Working Paper 19, <https://tspace.library.utoronto.ca/bitstream/1807/2733/2/19formsofinformal.pdf>, 10.09.2020.
- Semków J. (2008), *Niektóre problemy aktywności społeczno-kulturalnej w okresie późnej dorosłości*, w: *Aktywność społeczna, kulturalna i oświatowa seniorów*, A. Fabiś (red.), Wyższa Szkoła Administracji w Bielsku-Białej, Bielsko-Biała, s. 17-22.
- Skibińska E. (2008), *Proces kształcenia seniorów*, w: *Aktywność społeczna, kulturalna i oświatowa seniorów*, A. Fabiś (red.), Biblioteka Gerontologii Społecznej, Bielsko-Biała, s. 95-115.
- Skibińska E.M. (2006), *Mikroświaty kobiet. Relacje autobiograficzne*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- Słowińska S. (2019), *Aktywność kulturalna osób starszych pomiędzy autotelicznością a instrumentalnością*, „Dyskursy Młodych Andragogów”, t. 20, s. 383-396, <https://doi.org/10.34768/dma.vi20.33>.
- Słowińska S. (red.) (2015), *Inicjatywy angażujące osoby 50+ jako przestrzeń indywidualnego rozwoju i kształtowania kapitału społecznego*, Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra.
- Słowińska S., Olejarz M. (2016), *Aktywność kulturalna w doświadczeniu kobiet 50+ i jej emancypacyjny wymiar*, „Edukacja Dorosłych”, nr 2 (75) s. 45-58.
- Sulik M. (2009), *Jesień życia kobiety – aspekty edukacyjne*, „Chowanna”, t. 2 (33), s. 143-155.
- Sytuacja osób starszych w Polsce 2018 (2020)*, GUS, Urząd Statystyczny w Białymstoku, Warszawa, Białystok.
- Szarota Z. (2004), *Gerontologia społeczna i oświatowa. Zarys problematyki*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków.

- Szarota Z. (2008), *Przestrzeń edukacyjna Uniwersytetu Trzeciego Wieku*, „e-Mentor”, nr 3 (25), <http://www.e-mentor.edu.pl/arttykul/index/numer/25/id/559>, 20.09.2020.
- Szarota Z. (2009), *Seniorzy w przestrzeni kulturalno-edukacyjnej społeczeństwa wiedzy*, „Chowania”, t. 2(33), s. 77-96.
- Szarota Z. (2014), *Era Trzeciego wieku implikacje edukacyjne*, „Edukacja Ustawiczna Dorosłych”, nr 1(84), s. 7-18.
- Szarota Z. (2015), *Uczenie się starości*, „Edukacja Dorosłych”, nr 1 (72), s. 23-35.
- Szarota Z. (2018), *Powszednia aktywność wiejskich seniorów (wymiar społeczno-edukacyjny i kulturalny)*, „Pedagogika Społeczna”, nr 3 (69), s. 235-252.
- Szarota Z., Łaszyn J. (2012), *Autopercepcja dojrzałych kobiet*, „Ruch Pedagogiczny”, nr 2, s. 83-101.
- Szatur-Jaworska B., Błędowski P., Dziegielewska (2006), *Podstawy gerontologii społecznej*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa.
- Szleniak T. (2010), *Aktywność kulturalna*, w: W.J. Burszta, M. Duchowski, B. Fatyga, A. Hupa, P. Majewski, J. Nowicki, M. Pęczak, E.A. Sekuła, T. Szleniak, *Kultura miejska w Polsce z perspektywy interdyscyplinarnych badań jakościowych*, NCK, Warszawa, s. 112-143.
- Szleniak T. (2014), *Formy aktywności kulturalnej*, w: R. Drozdowski, B. Fatyga, M. Filiciak, M. Krajewski, T. Szleniak, *Praktyki kulturalne Polaków*, Toruń, <http://www.publicprofits.pl/upl/browser/files/praktyki-kulturalne-polakow-publicacja.pdf>, s. 141-212, 20.09.2020.
- Tambaum T., Kuusk H. (2014), *Passing on Skills and Knowledge as Part of Learning for Older Men: Readiness and Obstacles among Older Men in the Municipality of Tartu*, w: *Older Men Learning in the Community: European Snapshots*, M. Radovan, S. Jelenc Krašovec (red.), University Press, Ljubljana, s. 29-48.
- Thomson E.H. Jr (1998), *Older men as invisible men in contemporary society*, w: *Men's lives*, M.S. Kimmel, M.A. Messner (red.), Allyn and Backson, Boston-London-Toronto-Sidney-Tokyo-Singapore, s. 68-80.
- Uniwersytety Trzeciego Wieku w Polsce w 2018 r. (2019), GUS.
- Williamson A. (2000), *Gender Differences in Older Adults' Participation in Learning: Viewpoints and Experiences of Learners at the University of the Third Age (U3A)*, „Educational Gerontology”, t. 26(1), s. 49-66.
- Wojnicka K., Ciaputa E. (2011), *Karuzela z mężczyznami. Problematyka męskości w polskich badaniach społecznych*, Impuls, Kraków.
- Zierkiewicz E., Łysak A. (2005), *Starsze kobiety w kulturze i społeczeństwie*, MarMar, Wrocław.
- Zierkiewicz E., Łysak A. (2006), *Trzeci wiek drugiej płci. Starsze kobiety jako podmiot aktywności społecznej i kulturowej*, MarMar, Wrocław.